

Drs. Martine de Bruin van het Meertens Instituut over straatliederen

‘Lekker vloeken op muziek’

Het woord ‘smartlap’ namen we pas in de jaren zestig van de vorige eeuw van de Duitsers over, maar het genre kenden we allang. Op pleinen en markten bezongen straatzangers eeuwenlang moorden, rampen, liefdesgeschiedenissen – en verdienden hun brood door de teksten van die liederen te verkopen. De collecties liedteksten van het Meertens Instituut en de Koninklijke Bibliotheek (zo’n vijftienduizend teksten) zijn onlangs voor publiek en onderzoekers op het internet gezet. Martine de Bruin, recordhoudster oudste-versie-van-Het Wilhelmus-ontdekken vertelt erover. En over Het Wilhelmus. En passant legt ze ook uit wat er van alle tijden is, en waarom smartlappenfestivals tegenwoordig zo populair zijn.

In vroeger tijden zou heel Nederland de bloedige details van bijvoorbeeld de vuurwerkcramp in Enschede en de Volendammer nieuwjaarsbrand vernomen hebben op marktpleinen en kermissen en veemarkten. Evenzo voor de avonturen van Willem-Alexander, de ‘zinloos-geweld-doden’, en de lotgevallen van onze soldaten in

Irak. Misschien hadden ze er wat grofstoffelijk geschilderde of getekende afbeeldingen bij te zien gekregen, maar de gebeurtenissen zouden hen in elk geval in gezongen vorm bereikt hebben. En voor een stuiver of een paar cent zouden ze de tekst van zo’n straatlied hebben kunnen aanschaffen.

Eeuwenlang leefden straatzangers van de verkoop van losse velletjes of stroken papier of kleine brochures met liedteksten. ‘Toen het drukken eenmaal was uitgevonden, duurde het zeker nog een eeuw voordat papier wat betaalbaarder werd’, vertelt Martine de Bruin (34), die junior-onderzoeker etnologie en daarnaast databasebouwer is bij het Meertens Instituut van de KNAW. ‘Dus er is nog lang bekibbeld op de formaten van de liedbladeren. De vroegste zijn van de zestiende eeuw, en de laatste keer dat ze in Nederland rondgingen was in 1953, na de watersnoodramp.’

Bij die gelegenheid verscheen er nog heel wat. Wie zoekt op ‘1953’ in de straatliederencollectie die sinds eind januari voor iedereen toegankelijk op het internet staat, vindt onder meer een velletje met een tekst die begint met ‘O, schrei mijn volk, bij zoveel rouw en tranen, Bijzoveel leed dat onuitzegbaar is.’, en ook *De ballade van den watersnood* van J.W.F. Werumeus Buning, die elke strofe laat eindigen met ‘dat wij zijn allen in God’s hand’. Dat laatste is niet strikt genomen een straatlied, maar het straatzangerstijdperk was toen ook voorbij.

Zo’n vijftienduizend liedteksten uit vier eeuwen zijn

Martine de Bruin met haar Wilhelmuscollectie

er bewaard gebleven. De Bruin geeft met haar hand een hoogte aan van ruim een meter boven de grond: 'Zo'n stapel los papier was het. Vaak aan twee kanten bedrukt, maar zonder voor- of achterkant natuurlijk. Het is typisch zoiets dat altijd vergeten wordt of tussen wal en schip valt. Veel is heel kwetsbaar materiaal.' Dat we het hebben, is voor een groot deel te danken aan het werk van twee mannen, die beiden uit het onderwijs afkomstig waren: Douwe Wouters (1876 – 1955) en Julius Moormann (1889 – 1974). Ze legden beiden een verzameling aan (de jongere Moormann geïnspireerd door Wouters), en publiceerden in de jaren dertig van de vorige eeuw samen een aantal bloemlezingen. Wouters bracht ook een reeks 'Liederen uit de doos' uit, en schreef heel veel artikelen. Na de oorlog kreeg hij een publicatieverbod opgelegd en huisarrest, vanwege zijn NSB-activiteiten. Moormann werd juist onderscheiden voor zijn verzetswerk.

Eigen kroost

De Bruin: 'Het is niet helemaal duidelijk hoe het na de oorlog precies met hun collecties gegaan is. Ongeveer een derde van die van Wouters is hier bij het Meertens terechtgekomen, de rest bij de Koninklijke Bibliotheek. De verzameling van Moormann is van het Utrechtse museum 'Van speelklok tot pierement' naar het Meertens gegaan. Nu is het allemaal samengebracht, en ingescand.' De Bruine benadrukt dat het weliswaar leuk is voor het algemene publiek – dat op de website ook oude liedjes kan horen, gezongen door hedendaagse artiesten als Freek

Er zat een hele propagandamachine om Oranje heen

de Jonge, Maarten van Roozendaal en Jiskefets Lullo's – maar dat het jarenlange werk van heel veel mensen hieraan de collecties ook ontsloten heeft voor wetenschappelijk onderzoek.

Zo is er een uitvoerige index op trefwoorden. In *no time* krijg je daarmee bijvoorbeeld vele tientallen 'moralen' op je scherm, die variëren van clichés met eeuwigheidswaarde zoals 'de dood ontziet niemand' en 'geloof de praatjes van vrouwen niet', tot meer tijdsgebonden oproepen als 'ga niet naar de Krim, maar blijf hier in vrede en rust' en 'Holland vergeet uw eigen kroost niet in de Drenthse venen'. Historici, etnologen, muziekweten-

Gravure door K.F. Bendorp, in *Vaderlandsche Kermisvreugd, vertoond in acht kunstplaten*. Dordrecht, H. de Haas en compagnie, c. 1782. (collectie Meertens Instituut)

schappers, sociologen, neerlandici, ze hebben er allemaal een rijke bron bij gekregen.

De Bruin, die de Meertenskant en de coördinatie van de data-invoer op zich nam bij dit door het ministerie van OCW gesubsidieerde project, heeft zelf Nederlands gestudeerd. 'Maar net als eigenlijk iedereen hier werk ik op het snijvlak van verschillende vakken', zegt ze. De muziekkant kwam er later bij, al deed ze wel al eindexamen muziek. In elk geval kost het haar inmiddels geen enkele moeite melodieën uit haar hoofd op te diepen en voor te zingen. Zo illustreert ze tijdens het gesprek een aantal keren haar verhaal, daarmee de verslaggeefster opzadelend met hetzelfde probleem als er aan de collectie straatliederen kleeft: zonder notenschrift kun je melodieën niet opschrijven, het maximum haalbare zijn aanwijzingen als 'op de wijs van'. Vaak staat iets dergelijks boven de liedbladen, vaak ook niet.

'En dezelfde melodie kan ook met verschillende titels aangeduid worden', lacht De Bruin, die kennelijk genoeg beleeft aan de puzzels die haar werk oplevert. Ze noemt het een soort archeologie, waarbij aan de hand van drukkers, plaatsen, jaren, gebeurtenissen en nog meer de geschiedenis van liederen uitgeplust kan worden. Als

mede-samensteller van het *Repertorium van het Nederlandse lied voor 1600* had ze ook al ruim ervaring opgedaan met het opstellen van 'boomstructuren', zoals ze het zelf noemt, van verschillende drukken, waarmee je via soms vele vertakkingen en splitsingen terug naar de bron kunt redeneren.

Die voetbalyell komt uit de Aïda van Verdi

De Bruins werk leverde bijvoorbeeld een aanzienlijke bijstelling op van de boom die hoort bij ons nationale volkslied, het Wilhelmus, dat overigens zijn carrière begon als straatlied tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Tot twee keer toe maar liefst ontdekte De Bruin de oudst bekende tekst. Vrolijk vertelt ze daarover: 'Dat was wel een vuurdoop. Ik had mijn eerste radio-, tv- en kranteninterview op één dag. Iedereen sprong er bovenop toen ik in Parijs een oudere versie van het Geuzenliedboek gevonden had dan de KB in Den Haag had.' En grinnikend: 'Toen ik er daarna, in Göttingen, eentje vond die nóg ouder was, hebben we dat maar stil gehouden.' Het scheelt ook niet zo veel. De KB had een exemplaar uit 1581, Parijs en Göttingen uit respectievelijk 1578 en 1577, en inhoudelijk zijn de verschillen niet zo groot. De Bruin: 'Als ik in dit tempo doorga, heeft een collega uitgerekend, dan ben ik zo op mijn 65ste bij de oertekst, die rond 1570 geschreven moet zijn.'

Door wie is nog altijd niet duidelijk. Dat de naam Marx van St. Aldegonde vaak genoemd wordt, is volgens De Bruin een kwestie van 'bij gebrek aan beter'. Meer kan ze er niet van maken, ook al zijn er kasten vol over het Wilhelmus geschreven. 'Ook de raarste dingen', zegt ze. Zoals wat? 'Nou, het gekste is denk ik iemand die aan de hand van de tekst concludeerde dat hij geschreven was door een man die in een midlife crisis zat, en dat dan weer uitgelegd aan de hand van Jung.' Dat het lied uit de kringen rond Willem van Oranje komt, staat wel vast. 'De kans dat het speciaal voor hem geschreven is, is groot. Er zat een hele propagandamachine om Oranje heen, en hij had ook schrijvers in zijn gevolg. De vrijheid van drukpers werd driftig aangegrepen. Er gaan ook verhalen over spionnen van Philips, die zodra er iets verscheen dat verscheepten naar Spanje. De archieven van het Escorial, het paleis van Philips, zijn erg slecht ontsloten, dus wie weet wat er nog allemaal ligt.'

Het Wilhelmus valt een klein beetje buiten de meeste andere Geuzenliederen. De Bruin: 'Die gaan over veldslagen, tiende penningen, belegeringen, evenementen uit de strijd. En anders dan het Wilhelmus waren ze hevig anti-Spaans en anti-Rooms. Het gaat echt over de vuile paus enzo, lekker vloeken op muziek. Je ziet altijd dat naarmate de tijd roeriger is, de doodsb bedreigingen groter zijn er meer venijn in teksten komt.'

De geschiedenis van het Wilhelmus, dat – met dank aan de inzet van koningin Wilhelmina – pas in 1932 officieel het nationale volkslied werd, laat in elk geval zien welke wondere wegen een lied in de volkscultuur kan afleggen. De Bruin vertelt bijvoorbeeld dat wij nu de oude melodie zingen, die eeuwenlang niet gebruikt is, maar dan wel in een gedragen vorm. Ze schetst: 'Het lied is altijd een succes geweest, en er is vanaf het begin vaak naar verwezen. Het was een partijlied, dat door straatschoffies enzo werd gezongen, en dat je ook je kop kon kosten. Later werd het in elk geval altijd gezongen als er een Oranje voorbijkwam, en het werd altijd populairder ten tijde van nationale stress. Ook in de Tweede Wereldoorlog nog.'

Liedblad met onder meer 'Ik ben een wees door iedereen verlaten'. Gedrukt door F.W. Vislaake te Amsterdam, einde 19e eeuw

‘Bij de stress over de Belgische opstand in 1830 werd Tollens’ *Wien Neerlans bloed* ook veel populairder. Dat was een tijd het volkslied, het resultaat van een prijsvraag uit 1813, waarin grappig genoeg gevraagd werd om een lied in het ernstige, zoals we het Wilhelmus al hebben. Het Wilhelmus was in feite een nationale hymne avant la lettre, want dat hele concept ‘volkslied’ komt uit de negentiende eeuw. Maar het werd zoveel gezongen dat de tekst op den duur niet meer op de melodie paste. In 1932 is men teruggegaan naar de zestiende eeuwse melodie, maar omdat inmiddels de romantiek eroverheen gegaan was, moest het een plechtstatige versie daarvan worden. Daarom is het nu zo drakerig. Vroeger klonk het heel opgewekt, in marstempo.’

Chipszakken

Als De Bruins theorie opgaat dat nationale stress de populariteit van het volkslied doet toenemen, dan moeten we aannemen dat voetbalwedstrijden de afgelopen jaren de grootste stress-factor in het land zijn geweest. In een stalen dossierkast in haar werkkamer blijkt zich een adembenemende collectie moderne uitgaven van het Wilhelmus te bevinden. Het staat op blikjes Grolsch-bier en Nutricia-chocolademelk, op chipszakken, autohoezen en bandera’s, op de achterkant van (oranje) t-shirts, zelfs is er oranje behang te koop geweest, waarop afwisselend in gouden letters het Wilhelmus en een tekening van een voetballer stonden afgedrukt.

Daarmee zijn we geheel in de tegenwoordige tijd terechtgekomen. Daar ligt momenteel ook De Bruins onderzoeksterrein. Voor haar promotie-onderzoek, dat valt binnen de ‘Orale cultuur’-groep van het Meertens, bezoekt ze Smartlappenfestivals, in zekere zin de opvolger van de straatliederenzangers van vroeger. Die festivals zijn een groot succes. De Bruin verklaart: ‘Samen zingen is leuk, gezellig, goed voor het groepsgevoel. Er wordt niet veel meer gezongen verder, onder meer door de ont-

kerkelijk. Maar vaak zit er ook iets dubbels in, iets van *camp*. De elite doet er openlijk iets mee dat ze stiekem leuk vinden, maar ze lachen tegelijk om de clichés en de logicafouten in de teksten.’

Natuurlijk is er veel anders, en is voor De Bruin de overgang groot van liederen-voor-1600 naar uit volle borst gezongen krakers van André Hazes en evergreens als de Zuiderzeeballade (‘Ik ben dikwijls de enige nuchtere in het gezelschap’), maar ze ziet zeker ook universalia. ‘De liefde natuurlijk’, zegt ze, ‘maar veel is van alle tijden. Zangers shockeren nog steeds graag, dat verkoopt lekker. Nu doen ze dat meestal niet meer door over bloederige moorden te zingen, maar bijvoorbeeld met behulp van hun kleding. En nog steeds is er een groot verschil tussen de verschillende muzieksoorten, waarbij er vanuit de ene soort badinerend wordt gedaan over de ander, zoals het straatlied altijd van laag allooï was. Maar er zijn ook uitwisselingen. Het “sampelen” kun je zien als een moderne versie van “contrafactuur”, een nieuwe tekst op een oude wijs maken, wat bij bruiloften en partijen natuurlijk ook nog steeds gebeurt. Werken met iets dat de mensen al kennen is leuker, de grap is vaak groter.’

Al weten ze soms niet waar het vandaan komt. De Bruin zingt een bekende yell van de voetbalvelden. ‘Die komt uit de Aïda van Verdi’, lacht ze. ‘Het repertoire is niet zo star als we denken. Van oud materiaal kun je altijd nieuw maken. Ik zie overigens een ontwikkeling naar die Smartlappenfestivals, die begonnen is bij de Playback-show. Daarna kwam de Soundmix-show, waarbij mensen zelf moesten zingen en zelf sterren werden, en toen werd ook Karaoke ongelooflijk populair. En nu gaan mensen weer op pleinen staan om met koren smartlappen te zingen. En daar komen hele toneelstukjes bij, het uitdelen van zakdoekjes, grootse gebaren. Net als vroeger.’

Liesbeth Koenen

De straatliederencollectie is te vinden op www.geheugenvannederland.nl.

In het tijdschrift *Literatuur* van maart 2004 is een dossier gewijd aan straatliederen.

Er is ook een cd gemaakt: *De Kist van Pierlala*. *Straatliederen uit het Geheugen van Nederland*, geproduceerd door de Koninklijke Bibliotheek in samenwerking met Globe Records (GLO 6057).

